

Aleksander Kolańczuk

Częstochowa jako ośrodek życia oświatowo-kulturalnego emigrantów ukraińskich w latach 1920–1939

Losy Ukrainy i Ukraińców splatają się z losami Polski i Polaków w stopniu bez porównania większym niż losy jakiegokolwiek terytorium i jakichkolwiek narodów. Sporo było we wzajemnych kontaktach kart świadczących o sojuszach, przyjaźni czy nawet więcej jeszcze – jedności celów; wiele również takich, które mówiły o bratobójczych walkach, nieufności i wygrywaniu przeciw sobie koniunktur politycznych¹. Słowa te szczególnie trafnie oddają burzliwe dzieje stosunków polsko-ukraińskich w latach 1918–1923. W potocznej świadomości omawiany okres kojarzony jest z układem Piłsudski–Petlura. Wiadomo jednak, że problem ten nie był jedynym przejawem stosunków polsko-ukraińskich. Wynikał z różnej sytuacji Polaków i Ukraińców w wymiarze międzynarodowym. Podobny był ich start, ale odmienny finał. Polska uzyskała i utrwaliła, nie bez udziału Ukrainy, niepodległość, a dążenia Ukraińców zakończyły się niepowodzeniem, także nie bez udziału Polski.

W wieku dwudziestym Polska i Ukraina weszły w stan głębokiej niewoli. Polskę zwano wówczas Krajem Prywiślańskim, a Ukrainę – Małorosją, odmawiając im obu prawa do istnienia. Lepsze warunki zarówno Polacy, jak i Ukraińcy znaleźli w konstytucyjnej monarchii habsburskiej. Lata poprzedzające I wojnę światową przyniosły powstanie organizacji strzeleckich tak polskich, jak i ukraińskich na obszarze Galicji. W chwili wybuchu wojny Ukraińcy, podobnie jak Polacy, utworzyli własną jednostkę bojową pod nazwą Legionu Ukraińskich Strzelców Siczowych i pod własnymi hasłami i sztandarami, tak jak Polacy, przystąpili do wojny z Rosją u boku Austro-Węgier.

¹ W.A. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1990, s. 5.

Po upadku caratu w Rosji w 1917 r. Ukraińcy już po kilku dniach, pierwsi ze zniewolonych przez Rosję narodów, skorzystali z okazji i powołali do życia Ukraińską Centralną Radę, która po długich, lecz bezowocnych negocjacjach z Rządem Tymczasowym Rosji w sprawach autonomii, swym IV Uniwersałem ogłosiła, że Ukraińska Narodna Republika staje się niepodległym, od nikogo niezależnym, Wolnym Suwerennym Państwem Narodu Ukraińskiego². Dało to pretekst Rosji sowieckiej do interwencji i trzyletniej wojny ukraińsko-rosyjskiej.

W międzyczasie Ukraińska Republika Ludowa została wprowadzona przez państwa centralne na arenę polityki międzynarodowej. Delegacja Ukraińskiej Centralnej Rady 9 lutego 1918 r. złożyła swój podpis pod traktatem brzeskim, do podpisania którego zmuszono też 3 marca 1918 r. Rosję sowiecką³. Traktat ten z jednej strony oddawał Ukrainę pod wpływ mocarstw centralnych, z drugiej zaś wymuszał uznanie odrębności państwowej URL przez Rosję sowiecką. Przez przyznanie Ukrainie w traktacie brzeskim Chełmszczyzny i Wołynia doszło do konfliktowej sytuacji z Polską⁴.

Podobna sytuacja była w Galicji, gdzie po wydaniu 16 października 1918 r. przez cesarza Karola manifestu o przekształceniu Austro-Węgier w państwo związkowe, już 18 października Ukraińcy powołali we Lwowie Ukraińską Radę Narodową i proklamowali utworzenie państwa ukraińskiego w składzie Austro-Węgier, a po rozpadzie monarchii 1 listopada 1918 r. utworzyli Zachodnio-Ukraińską Republikę Ludową. Na tym tle rozpoczęła się wojna polsko-ukraińska o Galicję Wschodnią, trwająca do połowy lipca 1919 r.⁵ W międzyczasie, 14 stycznia 1919 r., rozpoczęły się działania wojenne wojsk polskich na Wołyniu przeciw wojskom Ukraińskiej Republiki Ludowej⁶, a 22 stycznia 1919 r. w Kijowie obie republiki ukraińskie ogłosiły Akt Zjednoczeniowy⁷.

Jednocześnie, w tych zaostrażających się stosunkach polsko-ukraińskich, wysłannicy przywódcy Polski Józefa Piłsudskiego i Ukrainy Symona Petlury prowadzili rozmowy negocjacyjne w sprawie wspólnej wojny z Rosją sowiecką, zagrażającą niepodległości obu zdążającym do niepodległego bytu narodów.

² *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах*, Том 2. Київ 1997, s. 102–104; P.P. Żurawski vel Grajewski, *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*, Wydawnictwo Naukowe „Semper”, Warszawa 1999, s. 8.

³ J.J. Burski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2000, s. 42–44.

⁴ P. Żurawski vel Grajewski, *Walka dyplomatyczna wokół sprawy ukraińskiej na paryskiej konferencji pokojowej w roku 1919*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” nr 3, 1996, s. 90.

⁵ E. Koko, *Polacy-Ukraińcy: 1918–1944–1989*, [w:] *U progu niepodległości 1918–1989. Zbiór studiów pod redakcją Romana Wapińskiego*, Wydawnictwo „Stepan design” 1999, s. 114–116.

⁶ Z. Karpus, *Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. Oddziały wojskowe ukraińskie, rosyjskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919–1920*, Toruń 1999, s. 16.

⁷ J.J. Burski, *Petlurowcy...*, s. 72–73.

Mimo dużych rozbieżności, zwłaszcza w odniesieniu do przyszłej granicy między państwowej, we wrześniu 1919 r. doprowadzono do zawieszenia polsko-ukraińskich działań wojennych, a 2 listopada 1919 r. podpisano deklarację o wspólnej wojnie z Rosją⁸. Negocjacje zintensyfikowały się w styczniu 1920 r., kiedy to wojska Rosji bolszewickiej zlikwidowały oddziały Ochotniczej Armii gen. Antona Denikina i zgodnie z opracowanym przez szefa sztabu Armii Czerwonej gen. Borysa Szaposznikowa planem przygotowywały się do ofensywy na Polskę i kraje zachodnie⁹. Mimo wielu przeciwników po obu stronach, 22 kwietnia 1920 r. podpisano polsko-ukraińską umowę polityczną, a 24 kwietnia 1920 r. także konwencję wojskową o wspólnej wojnie z Rosją sowiecką¹⁰.

W wyniku podpisanej ugody wojska URL brały udział w kampanii 1920 r., a po podpisaniu 12 października 1920 r. przez Polskę preliminarium pokojowych z Rosją i zerwaniu polsko-ukraińskiej umowy polityczno-wojskowej uległy wojskom Rosji sowieckiej, przeszły na teren Polski, były internowane i osadzone w obozach (w Pikulicach pod Przemyślem, Łańcucie, Wadowicach, Aleksandrowie Kujawskim, Kaliszu, Piotrkowie Trybunalskim, a mniejsze grupy także w Stradomiu k. Częstochowy, Dąbiu k. Krakowa, Strzałkowie k. Słupcy, Bydgoszczy)¹¹. Wraz z około 27 tysiącami żołnierzy ukraińskich, którzy w listopadzie 1920 r. przeszli Zbrucz, w Polsce znalazło się około trzech tysięcy osób cywilnych – urzędników władz Ukraińskiej Republiki Ludowej. Ogółem w Polsce znalazło się około 40 tysięcy Ukraińców uczestniczących w latach 1917–1920 w tworzeniu państwa ukraińskiego¹².

Władze państwowe URL stacjonowały w Tarnowie (hotel „Bristol”), a najliczniejsza grupa administracji państwowej URL – w Częstochowie. Miasta te stały się swego rodzaju stolicami emigracyjnych władz Ukraińskiej Republiki Ludowej. Już w listopadzie i grudniu 1920 r. w Częstochowie zajęto na potrzeby pracowników ukraińskich struktur rządowych 150 pokoi w hotelach „Krakowski” i „Kupiecki”, dwie bursy na 300 osób przy ul. Stradomskiej 40 i Kolejowej 5, kwatery prywatne, między innymi przy ul. Jasnogórskiej, św. Barbary i Szkolnej. Natomiast w podmiejskim Stradomiu, w trzech barakach rozlokowa-

⁸ Tekst deklaracji w: *Dokumenty i materiały do stosunków polsko-radzieckich*, t. 2, Warszawa 1961, s. 461–463.

⁹ M. Klimecki, *Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921*, [w:] *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka, Toruń 1997, s. 70–71; J. Ślipiec, *Drogi niepodległości. Polska i Ukraina 1918–1921*, Warszawa 1999, s. 179–180.

¹⁰ *Sąsiedzi wobec wojny 1920 r. Wybór dokumentów*, opr. J. Cisek, Londyn 1990, s. 163–164.

¹¹ Z. Karpus, *Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy w Polsce w latach 1918–1924*, Toruń 1992, s. 67–74; O. Колянчук, *Українська військова еміграція у Польщі 1920–1939*, Львів 2000, s. 29–35.

¹² R. Torzecki, *Federacja czy wspólna obrona niezależności. Piłsudski i Petlura w latach 1919–1923*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” nr 3, 1996, s. 80; C. Петлюра, *Сучасна українська еміграція та її завдання*, [w:] *Статті*, Київ 1993, s. 232.

no około 500 osób personelu obsługi i żołnierzy ze służb ochrony ministerstwa spraw wojskowych i instytucji państwowych, a także 2. Szpital Polowy armii URL z dr. Jurijem Janiwem oraz lekarzami Wasylem Naływajką i Modestem Łewyckim na czele. W Częstochowie ulokował się także Wydział Sanitarny Sztabu Armii URL z płk. dr. Ołeksandrem Dainem oraz apteka wojskowa z farmaceutą armijnym sotnikiem Mykołą Lutyj-Lutenką. Na przełomie 1920/1921 r. w Częstochowie przebywało około dwóch tysięcy osób¹³. Wśród osób cywilnych przeważali urzędnicy administracji państwowej URL, wielu oficerów Ministerstwa Spraw Wojskowych URL z wiceministrem gen. Wsewołodem Sinklerem (21 I 1879–16 III 1946 Kijów) oraz ponad 60 byłych studentów Ukraińskiego Uniwersytetu Państwowego w Kamieńcu Podolskim¹⁴.

Skomplikowany był status emigrantów ukraińskich. Osoby, które znalazły się na terenie Polski przed 12 października 1920 r., tj. przed podpisaniem przez Polskę preliminarium pokojowych z Rosją sowiecką, korzystały z prawa azylu i mogły swobodnie przemieszczać się w Polsce. Natomiast walczących do 20 listopada 1920 r. z wojskami Rosji sowieckiej żołnierzy armii URL, jak i wiele osób przybyłych na teren Polski po 12 października 1920 r. pozbawiono nie tylko prawa osiedlania się w dowolnych miejscowościach, ale także środków do życia. Całkowity zakaz osiedlania dotyczył terenu województw wschodnich. Oficjalne zarządzenie w tej sprawie wydano 8 czerwca 1921 r.¹⁵

Aby pomóc tysiącom emigrantów z Ukrainy, władze emigracyjnego rządu URL już w grudniu 1920 r. powołały Centralne Biuro Uchodźców w Tarnowie. W jego skład weszli przedstawiciele Ukraińskiego Błękitnego i Czerwonego Krzyża oraz Ministerstwa Zdrowia URL. Formalną decyzję o jego powołaniu Rada Ministrów URL podjęła 2 stycznia 1921 r. Jednocześnie w Częstochowie powołano filię Biura Uchodźców, wydzielając na pomoc określone sumy pieniężne. W kwietniu 1921 r. Biuro Uchodźców w Częstochowie dysponowało 28 milionami marek polskich przeznaczonych na wyżywienie, odzież, obuwie, leki, meble, ogrzewanie pomieszczeń itp. Równocześnie z pomocą materialną Biuro zajmowało się poszukiwaniem pracy (nie dotyczyło to etatowych urzędników struktur rządowych URL i wojskowych, którzy przebywali w obozach). Pracami tymi kierował ówczesny minister Poczty i Telegrafu Iwan Paływoda, a kierownikiem filii Biura w Częstochowie został Antin Stryżewskyj. Siedziba Biura mieściła się na I piętrze (11 pokoi i 2 kuchnie) w prywatnym budynku

¹³ A. Kolańczuk, *Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921*, Przemyśl 2003, s.39.

¹⁴ В. Приходько, *Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці на Поділлі*, Варшава 1935, passim.

¹⁵ ЦДАВОВУ в Кijowie, Ф.3323, оп. 1, спр.13, арк.19, спр.14, арк.11.

przy ul. Jasnogórskiej 34a¹⁶. W ośmiu oddziałach (ogólnym, łączności, prawnym, sanitarnym, gospodarczym, pracy, komercyjnym i prasowym) Biura pracowało 35 osób.

W krótkim czasie po osiedleniu się w Częstochowie emigranci ukraińscy, zwłaszcza urzędnicy struktur państwowych URL, wykonywali prace zlecone przez ośrodek w Tarnowie (także po podpisaniu 18 marca 1921 r. traktatu brzeskiego). Inni, zwalniani z etatów i posiadający wykształcenie ze znajomością języków obcych włącznie, znaleźli zatrudnienie w wielu firmach działających w Częstochowie. Dla wielu bezrobotnych Biuro Uchodźców za przyznane przez rząd URL środki finansowe uruchomiło wiele zakładów usługowych (krawiectwo, szewstwo, hafciarstwo). Przebywający w obozie w Stradomiu za wykonywanie prac fizycznych na rzecz różnych zakładów pracy otrzymywali wyżywienie w zorganizowanej stołówce oraz korzystali z pomocy Towarzystwa Czerwonego Krzyża, które miało swą siedzibę w Częstochowie. Pomoc ta zwiększyła się po nawiązaniu współpracy z Zarządem Głównym PCK w Warszawie¹⁷. Internowani i emigranci korzystali też z pomocy ukraińskich emigracyjnych ośrodków we Francji, Kanadzie, USA, chrześcijańskiej organizacji amerykańskiej YMCA i Brytyjskiego Komitetu Pomocy (BRC). Latem 1921 r. w Częstochowie przebywało ponad 1900 emigrantów ukraińskich, a dla około 3 tysięcy emigrantów Biuro zdołało załatwić pracę poza Częstochową. Trudne warunki bytowania skomplikowały się w miarę przenoszenia z Tarnowa coraz więcej zwalnianych urzędników emigracyjnego rządu URL i ukraińskich uchodźców przebywających dotąd w tzw. jurskich barakach we Lwowie¹⁸.

Koncentracja w Częstochowie dużej liczebnie inteligencji ukraińskiej, pracującej w różnych instytucjach, sprzyjała szybkiemu powołaniu do życia Towarzystwa Pomocy Emigrantom z Ukrainy, które sukcesywnie przejmowało wiele zadań Biura Uchodźców, a jednocześnie, mając zasoby finansowe ze składek, było organizatorem wielu placówek kulturalno-oświatowych. Już w pierwszej połowie 1921 r. funkcjonowały dwa przedszkola (w Częstochowie i Stradomiu) – dla ponad 40 dzieci, oraz gimnazjum dla 75 uczniów (funkcję dyrektora pełnił M.W. Iljinski). Nauczycielami gimnazjum byli nauczyciele szkół średnich na Ukrainie, którzy zgłosili się do armii ukraińskiej po proklamowaniu niepodległości Ukrainy w 1917 r. Równocześnie powołano do życia Ukraiński Uniwersytet Narodowy dla około 250 słuchaczy. Ponad 60 słuchaczy tego Uniwersytetu było wcześniej studentami w różnych latach i na różnych kierunkach powołanego w listopadzie 1918 r. Ukraińskiego Uniwersytetu Państwowego w Kamieńcu

¹⁶ ЦДАВОВУ в Кijowie, Ф.3324, оп.1, спр.3, арк.16 ; Ф.3323, оп.1, спр.2, арк.18

¹⁷ „Українська Трибуна”, 1921, nr 5.

¹⁸ Ю.Магалецький, *10 літ Українського товариства допомоги емігрантам з України*, Дніпро 1932, s. 116.

Podolskim. Znakomita większość tych studentów od 23 października 1921 r. kontynuowała studia na wyższych uczelniach w Czechosłowacji, gdzie dzięki prezydentowi Tomaszowi Masarykowi i propozycjom Ukraińskiego Komitetu Społecznego już w 1921 r. rozpoczął pracę przeniesiony z Wiednia Ukraiński Wolny Uniwersytet. W 1922 r. powołano do życia Ukraińską Akademię Gospodarczą w Podiebradach, a w 1923 r. Wysoki Ukraiński Instytut Pedagogiczny im. Mychajła Drahomanowa i Studium Sztuk Plastycznych w Pradze. Odływ tej grupy z Częstochowy osłabił znacznie działalność kulturalną.

Na potrzeby placówek opiekujących się ludźmi zamieszkałymi w obozach internowania, inwalidami i rekonwalescentami oraz wskutek szerzących się trudnych warunków bytowych w obozach, różnych schorzeń, zwłaszcza gruźlicy, z inicjatywy mieszkającego w Częstochowie ministra ochrony zdrowia URL i przewodniczącego Towarzystwa Ukraińskiego Czerwonego Krzyża dr. Modesta Łewyckiego (25 VIII 1866–16 VI 1932) zorganizowano kursy pielęgniarские. Zajęcia prowadzili lekarze M. Łewycki, W. Naływajko, szef Wydziału Farmaceutycznego w Zarządzie Sanitarnym Ministerstwa Spraw Wojskowych URL mgr Mykoła Lutyj-Lutenko, prof. Serhij Komarećkij, pielęgniarка Hajewska¹⁹. Dużą rolę w życiu emigrantów odgrywała powołana do życia parafia Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej z jej parochem (proboszczem), b. pracownikiem Narodowego Banku URL ks. Iwanem Hubą (21 VI 1885–1966)²⁰. Po jego wyjeździe na Wołyń w 1922 r. nabożeństwa odprawiali przyjeżdżający z Kalisza księża z obozowej parafii św. Pokrowy²¹. Jednocześnie duchowni uczestniczyli w imprezach kulturalnych, związanych zwłaszcza z uroczystościami poświęconymi dzieciom i młodzieży. Po śmierci J. Piłsudskiego, w maju 1935 r. urządzono w cerkwi wspólną panichidę (nabożeństwo za zmarłych) w intencji Marszałka i Atamana Głównego Sił Zbrojnych URL Symona Petlury. Prezes oddziału UKC Ś. Szramczenko i sekretarz Mikołaj Kułyk (później występował jako Kulałak) złożyli kondolencje na ręce starosty, a ppłk Wołodymyr Rudaniwski – Związkowi Inwalidów Polskich²². Od 1933 r. panichidy w intencji S. Petlury i wszystkich poległych za niepodległość Ukrainy odbywały się każdego roku²³. W pomieszczeniach przycerkiewnych przy ul. św. Barbary 15a znajdowała się biblioteka i świetlica, w której odbywały się systematyczne spotkania przy herbacie, połączone z odczytami i spotkaniami z redaktorami wydawanych pism ukraińskich, poetami, działaczami towarzystw. Imprezom tym towarzyszyły wy-

¹⁹ С. Наріжний, *Українська Еміграція*, Прага 1942, s. XXXII.

²⁰ В. Боршевич, *Волинський пом'яник*, Рівне 2004, s. 96–98. (Po II wojnie światowej ks. I. Huba został arcybiskupem Ihorem Ukraińskiej Cerkwi Autokefalicznej w USA).

²¹ Е. Wiszka, *Еміграція українська в Польщі 1920–1939*, Toruń 2004, s. 466–467.

²² „Тризуб” 1935, nr 26, s. 12–13.

²³ „Тризуб” 1933, nr 28/29, s. 40.

stępy zespołów artystycznych, także z innych obozów. Wspólnie obchodzono uroczystości z okazji świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy, Święto Pisanki, Dni Szewczenkowskie, oraz święta narodowe, jak: proklamowanie niepodległości Ukrainy, zjednoczenia obu republik ukraińskich, rocznice wybitnych działaczy narodowych – Tarasa Szewczenki, Iwana Franki, Mychajła Drahomanowa, hetmana Iwana Mazepy, pierwszego prezydenta Ukrainy, wybitnego historyka profesora Mychajła Hruszewskiego, rocznice bohaterów obrony URL przed najeźdźcami oddziałów rosyjskich, między innymi bohaterskiej walki batalionu studenckiego z najeźdźcami wojskami Rosji bolszewickiej Michajła Murawjowa pod Krutami 29 stycznia 1918 r. Poza tymi uroczystościami – z udziałem orkiestry, zespołu teatralnego, 80-osobowego chóru Towarzystwa Śpiewaczego w Częstochowie pod kierownictwem Hryhorenki²⁴ – na niektóre imprezy zapraszano także chór oficerski Sztabu Generalnego armii URL z obozu w Piotrkowie Trybunalskim pod kierownictwem płk. Serhija Sołohuba. Świetlica była miejscem zebrań Gromady Oficerskiej Sztabu Generalnego i zespołów redakcyjnych wydawanych pism: „Wijśkowa dumka” (Myśl wojskowa), „Ranok” (Ranek), „Koluczky” (Kolce) oraz redakcji opracowującej materiały zjazdowe Ukraińskiego Czerwonego Krzyża w Polsce. W zespołach redakcyjnych pracowali między innymi: wiceminister spraw morskich URL, kapitan floty, późniejszy kontradmirał Światosław Szramczenko, członek Sztabu Generalnego płk Borys Sułkiwśkyj, pracownicy ministerialni: płk Petro Oparenko, płk Petro Kryżaniwśkyj, minister ochrony zdrowia dr Modest Łewyćkyj²⁵.

Po podpisaniu 18 marca 1921 r. traktatu ryskiego następowało stopniowe przejmowanie zakresu opieki nad emigrantami ukraińskimi przez powołane w kwietniu tego roku Towarzystwo „Ukraiński Komitet Centralny w RP” (UKC). W Częstochowie oficjalną działalność UKC rozpoczął Komitet Społeczny, który niebawem został zalegalizowany jako jeden z pierwszych oddziałów UKC w Polsce i przejął dotychczasowe funkcje Biura Uchodźców, wspierając działalność kulturalno-oświatową funkcjonującego już wcześniej Towarzystwa Pomocy Emigrantom z Ukrainy. Pierwszym przewodniczącym oddziału URC był Kost’ Kłepaczewski, a od 1926 r. kapitan floty Światosław Szramczenko.

Wspomniana działalność prowadzona była z nadzieją na szybki powrót na Ukrainę wojsk internowanych w Polsce, w celu kontynuowania walk niepodległościowych prowadzonych przez oddziały powstańcze i koordynowanych przez działający w Kijowie Ogólnoukraiński Komitet Powstańczy. Po tragicznym zakończeniu tzw. Jesiennego Drugiego Pochodu z Polski na teren Ukrainy (październik–listopad 1921 r.), ze stratą ponad tysiąca żołnierzy i 360 (z 500 wię-

²⁴ „Українська Трибуна” 1921, nr 16, 29.

²⁵ E. Wiszka, *Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939*, Toruń 2001, passim.

tych do niewoli) rozstrzelanych pod Bazarem na ziemi czernihowskiej)²⁶ – władze Centrum Państwowego URL na wychodźstwie w Tarnowie, kierując się zasadą głoszoną przez atamana głównego Wojsk Ukraińskich Symona Petlurę (10 V 1879–25 V 1926), że walka o niepodległą Ukrainę nie została zakończona, a działania niepodległościowe 1917–1921 były tylko przegraną bitwą, przystąpiły do realizacji długofalowego programu powrotu na Ukrainę. Jego intencją było przygotowanie emigrantów i ich dzieci do działalności na przyszłej wolnej Ukrainie. Program ten realizowano poprzez stwarzanie emigrantom warunków do patriotycznego wychowania dzieci, nauki języka ojczystego i języków obcych, zdobywania średniego i wyższego wykształcenia, a także poprzez zapoznanie się z dobrymi doświadczeniami w zakresie zarządzania w krajach zamieszkania, propagowanie kultury ukraińskiej i tradycji walk niepodległościowych wśród mieszkańców kraju zamieszkania, gromadzenie literatury światowej i dokonywanie jej przekładów na język ukraiński, utrzymywanie w gotowości kadry zdolnej do prac organizacyjnych związanych z budowaniem niepodległego państwa.

Po powołaniu w maju 1923 r. w Polsce tzw. rządu Chjeno-Piasta na czele z Wincentym Witosem i odejściu ze wszystkich stanowisk państwowych J. Piłsudskiego klimat wśród emigrantów uległ pogorszeniu. Nowy szef Sztabu Generalnego Stanisław Szeptycki był zdecydowanie przeciwny wspieraniu emigracji petlurowskiej. Wyrazem tego była decyzja o likwidacji obozów internowanych i wstrzymaniu organizowanych dla nich robót²⁷. W ślad za wydaleniem z polski już w 1921 r. (zgodnie z traktatem ryskim) gen. Mychajła Omelanowycz-Pawłenkę (8 XII 1878–29 V 1952) dowódcą wojsk ukraińskich w czasie wspólnej kampanii 1920 r. i gen. Wiktora Zełyńskiego (13 XII 1864–14 XII 1940) szefa Ukraińskiej Misji Wojskowej w Polsce, zmuszono do opuszczenia Polski popularnego wśród emigrantów ukraińskich gen. Jurka Tiutiunnyka (20 IV 1891–20 X 1930)²⁸ – legendarnego organizatora walk niepodległościowych na Ukrainie w latach 1917–1920. Decyzje te i towarzysząca im nieprzychylna atmosfera wokół Centrum Państwowego URL skłoniły Symona Petlurę, żyjącego w Polsce pod zmienionym nazwiskiem, do wyjazdu z Polski.

Te decyzje odbiły się negatywnie zwłaszcza na żołnierzach URL przebywających jeszcze w 1923 r. w obozach internowanych. Mniej odczuło to środowi-

²⁶ В. Голубко, *Останній шанс: Другий Зимовий похід Армії УНР 1921 р.*, „Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze” 1996, z. 3. s. 161–169; Д. Герчанівський, *Вигнати окупанта*, Мюнхен 1963, passim.

²⁷ CAW, Oddział II MSWojsk., sygn.21, k. 70–71; J.J. Burski, *Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków 2000, s. 426

²⁸ J. Pisuliński, *Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska w polityce zagranicznej w latach 1918–1939*, Wrocław 2004, s. 390.

sko emigrantów ukraińskich w Częstochowie, gdzie wszyscy emigranci pracowali w zakładach pracy bądź w zorganizowanych już w 1921 r. warsztatach usługowych. Mimo znacznego zmniejszenia się kolonii ukraińskiej w Częstochowie, niosła ona pomoc materialną bezrobotnym mieszkającym w innych miejscowościach i kontynuowała rozpoczętą w 1921 r. działalność kulturalno-oświatową. Okolicznościowe akademie urządzone z okazji narodowych świąt ukraińskich i rocznic wybitnych działaczy organizowane były przez powoływane komitety organizacyjne pod przewodnictwem S. Szramczenki, Kosti Kłepaczewskiego, porucznika Mykoły (Mikołaja) Kułaka (1897–17 V 1955, Częstochowa). W programach były referaty okolicznościowe, występy działającego chóru pod kierownictwem Stepana Paładijczuka²⁹ oraz recytacje utworów poetyckich w wykonaniu młodzieży, w tym uczącej się w szkołach ukraińskich w Przemyślu. Wśród nich była Tamara Czabanowska – córka kontraktowego oficera W. Czabanowskiego mieszkającego w Częstochowie przy al. Wolności 44 m. 11. Równocześnie kierownictwo kolonii utrzymywało stały kontakt z powołaną w 1924 r. w Kaliszu Stacją Ukraińską, zwłaszcza w zakresie obsługi religijnej z tamtejszej parafii św. Pokrowy. Na nabożeństwa i imprezy kulturalno-oświatowe oraz rodzinne do Częstochowy (po wyjeździe w 1922 r. na Wołyń ks. Iwana Huby) przyjeżdżali między innymi księża: Ilarion Bryndzan, Iwan Weliwczenko, Borys Jakubowski z diakim Hryhorijem Buniem³⁰. W wielu imprezach organizowanych przez emigrantów ukraińskich, zwłaszcza z częścią artystyczną, uczestniczyli przedstawiciele społeczeństwa polskiego.

Od 1928 r. do działalności wśród emigrantów ukraińskich w Częstochowie włączył się Bazyli (Wasył) Czabanowski (10 III 1887–19 VIII 1963) pułkownik Armii URL, kontraktowy oficer 27 pp. stacjonującego w Częstochowie. Był jednym z ponad 50 oficerów internowanej w Polsce armii ukraińskiej, którzy na wniosek działającego w Polsce sztabu ministra spraw wojskowych emigracyjnego rządu URL gen. Włodzimierza Salskiego (15 VII 1885–5 X 1940, Warszawa) za zgodą J. Piłsudskiego byli przyjęci do służby w WP i wraz z około 700 oficerami zgrupowanymi w szkolnych grupach przy oddziałach UKC mieli stanowić załazek przyszłej armii ukraińskiej. Jego żona Ołena Czabanowska była przewodniczącą Komitetu Pań i głównym organizatorem imprez dla dzieci. Od 1938 r., po przeniesieniu płk. B. Czabanowskiego do służby w 81 pp. w Grodnie, Komitetem Pań kierowała żona Ś. Szramczenki – Maria Szramczenkowa³¹.

Pod koniec II wojny światowej wielu emigrantów wyjechało do krajów zachodnich, szereg było aresztowanych przez służby specjalne Armii Radzieckiej,

²⁹ E. Wiszka, *Emigracja ukraińska...*, s. 462.

³⁰ *Ibidem*, s. 466–467.

³¹ „Тризуб”, 1938, nr 10, s. 22–23.

wielu przeżyło prześladowania i uległo procesowi asymilacji. Pamiątką po licznej grupie emigrantów ukraińskich w Częstochowie – uczestnikach wspólnej kampanii 1920 r. – są groby (miejsca po grobach) na cmentarzu „Kule”, między innymi: płk. Borysa Brakera (1872–1926), oficerów: Damiana Dacengi (1898–1933), ppłk. Wołodomyra Bajwenki (1885–1941), płk. Wołodomyra Bernatowycza (20 IV 1880–1928), ppłk. Wołodomyra Rudanińskiego (1889–1937), ppłk. Mychajła Pikulskiego (1892–1969)³² i innych. Z inicjatywy Ś. Szramczenki 22 maja 1928 r. powołano komisję dla uporządkowania grobów emigrantów ukraińskich pochowanych na cmentarzu „Kule” w Częstochowie, a 9 lutego 1930 kompetencje komisji przejęła na siebie powołana Ukraińska Rada Cerkiewna³³. W 1937 r. członkowie UKC prowadzili zbiórkę pieniężną na budowę pomnika³⁴. Prawdopodobnie była to płyta imitująca grób. W latach czterdziestych płytę pamiątkową, nazwaną „Bracka Mogiła” poświęconą zmarłym w Częstochowie żołnierzom ukraińskim, z inicjatywy porucznika b. Armii URL Mikołaja Kułaka uporządkowano. Niestety, po jego śmierci ulegała ona dewastacji. Płytę z napisem „Bohaterom walk o wolną Ukrainę” (*Borciam za wolu Ukrainy*) odnowił w 1992 r. Włodzimierz Mroczo z Lublińca³⁵. Groby płk. Borysa Brakera, Damiana Dacengi, Wołodomyra Bajwenki, Wołodomyra Bernatowicza i Wołodomyra Rudanińskiego sąsiadujące z płytą nazwaną „Bracką Mogiłą” zostały zniszczone. Nabożeństwa, zgodnie z tradycją, kontynuowano także w okresie powojennym. Prócz miejscowego proboszcza prawosławnego (od 1976 r. ks. Mirosława Drabiuka) corocznie podczas świąt Wielkanocnych, a po ogłoszeniu niepodległości Ukrainy – także 24 sierpnia, w intencji pochowanych na „Kulach” żołnierzy ukraińskich i innych osób wyznania prawosławnego odprawiane są żałobne nabożeństwa z udziałem mieszkańców Częstochowy, Katowic i innych miejscowości, gdzie zamieszkują rodziny tam pochowanych.

Niejako po raz trzeci od „przywędrowania” przed 600 latami na Jasną Górę obrazu Matki Bożej, następnie w XX wieku emigrantów z Naddnieprza, Ukraina zaistniała w Częstochowie we wrześniu 1988 r. W ramach obchodów 1000-lecia Chrztu Rusi-Ukrainy na Jasną Górę przybyło około 40 tysięcy Ukraińców, rozsiadanych przez akcję „Wisła” w tysiącach miejscowości Polski³⁶. Przez kilka wrześniowych dni pielgrzymi przed cudownym obrazem Matki Bożej, który był świadkiem chrztu Rusi-Ukrainy w wodach Dniepru, modlili się o wstawiennic-

³² A. Kolańczuk, *Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921*, Przemyśl 2003, s. 40, 41, 121, 233.

³³ „Тризуб” 1931, nr 14, s. 26–27; 1933, nr 16/17, s. 21.

³⁴ „Тризуб” 1938, nr 1–2, s. 17.

³⁵ Relacja pisemna W. Mroczi w zasobach autora.

³⁶ *Греко-католицький календар* 1989, s. 78.

two w wyzwaniu się z totalitarnego „imperium zła”³⁷. Wkrótce okazało się, że modlitwy zostały wysłuchane. Pomocna okazała się także polsko-ukraińska współpraca, korzystna dla obu narodów.

Organizatorami życia kulturalno-oświatowego emigrantów ukraińskich w latach 1920–1939 byli:

Ks. **Iwan Huba**, późniejszy arcybiskup Ihor (21 VI 1885–1966). Pochodził z Bondariwki ołeksandriwskiego powiatu na Chersońszczyźnie. Ukończył szkołę techniczno-budowlaną i pracował w administracji powiatowej. W 1917 r. został członkiem zarządu ziemskiego w powiecie. W 1918 r. powołany do pracy w ministerstwie dróg, a następnie w Banku Państwowym. W okresie Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej przebywał w siedzibie władz URL w Kamieńcu Podolskim, gdzie ukończył kursy duszpasterstwa na wydziale teologicznym. Po internowaniu w Polsce przebywał w obozie internowanych ukraińskich w Częstochowie. Po krótkotrwałym kursie w Seminarium Duchownym w Krzemieńcu wyświęcony przez biskupa Dionizego w cerkwi Mikołajewskiej Bohojawleńskiego Monasteru na księdza prawosławnego i odesłany do pracy wśród internowanych żołnierzy ukraińskich i cywilnych pracowników struktur rządowych emigracyjnego rządu URL w Częstochowie i Tarnowie. Tam zorganizował pomieszczenia cerkiewne, salę katechetyczną dla uczącej się młodzieży, był współorganizatorem Towarzystwa Śpiewaczego obsługującego także nabożeństwa. Współpracując z ordynariatem prawosławnym WP, uzyskał pomoc od jego kapelana ks. Wasyla Martysza, pomógł w organizacji wydawnictw obozowych. Po jego wyjeździe na Wołyń posługi duszpasterskie kolonii prawosławnej w Częstochowie świadczyli księża z obozu (potem Stanicy Ukraińskiej) w Kaliszu oraz parafii prawosławnej w Łodzi.

Światosław Szramczenko (3 V 1893–24 VI 1958). Kapitan floty. Urodził się w Baku. Dzieciństwo spędził w Chełmie, gdzie ojciec Aleksander był nauczycielem gimnazjum. Ukończył gimnazjum w Kijowie, Wydział Prawa Uniwersytetu w Petersburgu i Kursy Marynarki Wojennej. Służbę odbywał we Flocie Bałtyckiej. W 1917 r. włączył się w działalność polityczną. Był współorganizatorem Ukraińskiego Wojskowo-Morskiego Sztabu Rewolucyjnego Floty Bałtyckiej. Organizował przejście do portów Morza Czarnego okrętów wojennych z załogą ukraińską, m.in. krążownika „Swietłana”, okrętów bojowych „Ukrajina” i „Hajdamaka”. Na początku 1918 r. przybył do Kijowa i został mianowany adiutantem ministra spraw morskich, a następnie jego zastępcą. W końcu 1918 r. został komendantem Szkoły Morskiej. Od kwietnia do czerwca 1919 r.

³⁷ М. Марусин, *Прибули ми тут до своєї матері...*, ibidem, s. 61.

pełnił funkcję ministra spraw morskich URL, następnie naczelnika wydziału morskigo Sztabu Generalnego Armii URL. Po internowaniu w Polsce przebywał w obozie w Częstochowie. Brał udział w organizacji placówek oświatowych, głównie działalności Związku b. Studentów Ukraińskiego Państwowego Uniwersytetu w Kamieńcu Podolskim, Bractwa Cyryła i Metodego oraz uczestniczył w redagowaniu czasopisma „Ranok” (Ranek), organu Sztabu Generalnego Armii URL „Wijśkowa Dumka” (Myśl Wojskowa) – Koła Oficerów Sztabu Generalnego oraz pisma informacyjnego Wojska Zaporoskiego „Dumka” (Myśl). Zorganizował i kierował pracą koła filatelistów. Po traktacie ryskim (18 IV 1921) i zakazie oficjalnej działalności struktur internowanej armii ukraińskiej, i powołaniu w 1921 r. cywilnej reprezentacji internowanych w Polsce uczestników ukraińskich walk niepodległościowych 1917–1920 – Towarzystwa „Ukraiński Komitet Centralny w RP” (UKC) – był organizatorem jego oddziału w Częstochowie i długoletnim przewodniczącym. Uczestniczył w 1928 r. w 2. Zjeździe Ukraińskiej Emigracji Politycznej w Polsce, na którym został wybrany do Rady Głównej UKC. Był autorem licznych publikacji, zwłaszcza poświęconych Flocie Ukraińskiej, zamieszczanych w pismach wydawanych w Polsce, jak: „Tabor”, „Za Derżawnist”, „Litopys Czerwonoji Kałany”. W latach 1941–1944 przebywał w Chełmie, mieście swego dzieciństwa, gdzie pełnił funkcję przewodniczącego Ukraińskiego Komitetu Pomocy. Po zakończeniu II wojny światowej zamieszkał w Niemczech, a od 1950 r. w USA. Napisał około 200 publikacji poświęconych walkom niepodległościowym na Ukrainie w latach 1917–1921. Zmarł w Filadelfii.

Podczas przebywania w Częstochowie zmarło wielu uczestników walk niepodległościowych na Ukrainie w latach 1917–1920, w tym kilku przedstawicieli korpusu oficerskiego. Pochowano ich na cmentarzu „Kule”. Wśród ich grobów zachowała się tablica pamiątkowa „Борцям за волю України – Воїownikom o wolność Ukrainy 1917–1941”, odnowiona w latach czterdziestych. Po raz drugi tablica była odnowiona w 1992 r. przez Włodzimierza Mroczkę z Lublińca. Znajdujące się wokół niej groby pochowanych oficerów Armii URL zostały zniszczone prawdopodobnie przy urządzaniu w sąsiedztwie poległym żołnierzom Armii Czerwonej.

Są to groby następujących oficerów AURL:

Wołodymyr (Włodzimierz) Bajwenko (2 IX 1885–5 XII 1941). Ppłk Armii URL. Urodził się w Żytomierzu. Ukończył szkołę realną w Równem, Kijowską Junkierską Szkołę Piechoty (1906) oraz Oficerską Szkołę Lotniczą (1913). Służbę wojskową odbywał w 126 pułku Rylskim w Ostrogu. Uczestnik I wojny światowej. Od 1916 r. przebywał w obozie jenieckim w Austrii. Wiosną 1918 r. powrócił z niewoli i był lotnikiem 1. Wołyńskiego Dywizjonu Armii Ukraiń-

skiej, a od jesieni zastępcą dowódcy. Po upadku rządów hetmana Pawła Skoropadskiego w styczniu 1919 r. został dowódcą 1. Kadrowego Dywizjonu Armii URL, następnie Dywizjonu Szkolnego. Po podpisaniu kwietniowej polsko-ukraińskiej umowy polityczno-wojskowej 1920 r. brał udział w walkach z Rosją bolszewicką jako oficer sztabowy w zarządzie lotnictwa sztabu Generalnego Armii URL. Po internowaniu w listopadzie 1920 r. w Polsce przebywał w obozie w Częstochowie. Był jednym z organizatorów powołania w tym mieście oddziału Ukraińskich Inwalidów Wojennych i skarbnikiem Zarządu. Uczestniczył w licznych imprezach organizowanych przez powołany w Częstochowie oddział Ukraińskiego Komitetu Centralnego w RP kierowanego przez kapitana Floty Ukraińskiej Światosława Szramczenkę (3 V 1893–24 VI 1958).

Wołodymyr (Włodzimierz) Bernatowicz (20 IV 1880–1928). Ukończył Seminarium Duchowne i Szkołę Oficerską w Wilnie (1905). Służbę wojskową odbywał w 112 Uralskim, 117 Jarosławskim pułku piechoty. Uczestnik I wojny światowej – kapitan. Od 1917 r. w armii ukraińskiej – oficer Korpusu Siczowych Strzelców Armii Ukraińskiej Republiki Ludowej, dowódca batalionu 2. Dywizji Wołyńskiej, uczestnik I pochodu zimowego na zaplecze wojsk denikinsko-bolszewickich, w 1920 r. oficer Sztabu Generalnego Armii URL. Po internowaniu armii URL – w Częstochowie.

Borys Braker (14 III 1872–30 XII 1926). Urodził się na Połtawszczyźnie. Ukończył Korpus Kadetów w Połtawie i Pawłowską Szkołę Wojskową w Petersburgu. Uczestnik wojny rosyjsko-japońskiej 1905 roku, ranny, odznaczony kilkoma orderami. W 1913 r. awansowany do stopnia ppłk. Podczas I wojny światowej oficer sztabowy Kijowskiego Okręgu Wojskowego. Od 7 grudnia 1917 r. oficer sztabowy do spraw specjalnych ministra spraw wojskowych URL, a następnie naczelnik wydziału tegoż ministerstwa. W 1919 r. oficer sztabowy Dywizji Szarej na Wołyniu, gdzie w maju, w czasie walk polsko-ukraińskich wzięty do niewoli polskiej. Przebywał w obozie jenieckim w Dąbiu k. Krakowa. Po podpisaniu polsko-ukraińskiej ugody 22 kwietnia 1920 r. o wspólnej wojnie z Rosją sowiecką brał udział w wyprawie kijowskiej. Od czerwca 1920 r. szef ewakuacji struktur rządowych URL do Galicji Wschodniej. Po internowaniu armii URL w Polsce, przebywał w Częstochowie. Władał biegle językiem francuskim, dzięki czemu został zatrudniony w biurze belgijskiej elektrowni w Częstochowie. Pracował tam do śmierci.

Mykoła (Mikołaj) Kulak (1897–17 V 1955). Porucznik Armii URL. Urodził się w Kijowie. Ukończył Kijowską Szkołę Wojskową. Uczestniczył w I wojnie światowej. W końcu 1917 r. wstąpił do armii ukraińskiej i odbywał służbę w oddziałach ochrony instytucji państwowych. Po wyprawie kijowskiej i internowaniu w Polsce, od końca 1920 r. przebywał w Częstochowie i jej oko-

licach. Był działaczem powołanych w Częstochowie ukraińskich organizacji społeczno-kulturalnych. Szczególną aktywność przejawiał, będąc sekretarzem Oddziału Ukraińskiego Komitetu Centralnego (przewodniczący Ś. Szramczenko). Był jednym z fundatorów płyty na cmentarzu „Kule” tzw. Brackiej Mogiły i organizatorem corocznych uroczystości (Panichid) „Na prowody” w pierwszą niedzielę po Świątach Wielkanocnych za zmarłych i pochowanych na tym cmentarzu uczestników ukraińskich walk niepodległościowych 1917–1920 r.

Mychajło (Michał) Pikulski (3 IX 1896–19 IX 1969). Sotnik (kapitan) Armii URL i WP. Urodził się na terenie Kijowszczyzny w rodzinie duchownego prawosławnego. Ukończył Konstantynowską Szkołę Wojskową w Kijowie. Uczestnik I wojny światowej. W armii ukraińskiej od 1917 r. W trakcie walk w 1919 r. wzięty do niewoli polskiej; przebywał w obozach we Lwowie na Łyczakowie i w Łańcucie. Po podpisaniu 2 grudnia 1919 r. polsko-ukraińskiej deklaracji o wspólnej wojnie z Rosją bolszewicką, wstąpił do organizowanej w Łańcucie przez płk. Marka Bezruczkę 6. Dywizji Siczowej Armii URL, z którą brał udział w wyprawie kijowskiej oraz skutecznej obronie przez tę Dywizję Zamościa w sierpniu 1920 r. przed przebijającą się pod Warszawę 1. Armią Konną S. Budionnego. Po internowaniu w Polsce przebywał w obozie w Aleksandrowie Kujawskim. Jesienią 1921 r. wziął udział w tzw. drugim pochodzie oddziałów ukraińskich na Ukrainę (około 1500 żołnierzy), zakończonym tragiczną klęską pod Myńkami na ziemi czernihowskiej i rozstrzelaniem pod Bazarom 360 (z 500) wziętych do niewoli ukraińskich partyzantów. Był w grupie około stuosobowej, której udało się wydostać z okrążenia i powrócić do Polski. Po przeniesieniu obozu z Aleksandrowa Kujawskiego do Szczypiorna pod Kaliszem, w latach 1923–1924 był słuchaczem Akademickich Kursów Sztabu Generalnego Armii URL. W 1927 r. za zgodą J. Piłsudskiego został przyjęty na służbę kontraktową w WP. Brał udział w obronie Warszawy w 1939 r. i został odznaczony za waleczność. Przebywał w niewoli niemieckiej. Po II wojnie światowej aresztowany przez oddziały specjalne Armii Czerwonej i wywieziony na Syberię. Po 12 latach powrócił do Polski i rodziny w Częstochowie.

Wołodymyr (Włodzimierz) Rudaniwski (22 VI 1889–1937). Ppłk Armii URL. Ukończył Szkołę Oficerską w Kazaniu (1911) w stopniu podporucznika. Uczestnik I wojny światowej. Służbę wojskową odbywał w 12. brygadzie artylerii, w 1917 r. awansowany do st. kapitana. Po upadku caratu w 1918 r. ukończył Oficerską Szkołę Instruktorów w Kijowie i w połowie 1918 r. został d-cą baterii w 28. pułku Armii Ukraińskiej. W okresie Dyrektoriatu URL był oficerem w Inspektoracie Artylerii Sztabu Generalnego Armii URL, a po zawarciu kwietniowej polsko-ukraińskiej ugody 1920 r. uczestniczył w wyprawie kijowskiej jako naczelnik sekretariatu Sztabu Generalnego URL, a od połowy 1920 r. naczelnik

kancelarii wiceministra spraw wojskowych gen. Włodzimierza Sinklera. Po podpisaniu 12 października 1920 r. polsko-rosyjskich preliminarzów pokojowych, przegranych samodzielnych walkach wojsk ukraińskich z siłami zbrojnymi Rosji sowieckiej i przejściu na tereny Polski był wraz z generałem W. Sinklerem internowany w Częstochowie. Należał do grupy czołowych działaczy utworzonych w tym mieście organizacji społeczno-kulturalnych, a po powołaniu oddziału UKC był w składzie zarządu tej organizacji, zwłaszcza powołanej przy niej szkolnej grupy oficerskiej. Między innymi po śmierci w 1935 r. marszałka Józefa Piłsudskiego był współorganizatorem żałobnego nabożeństwa w miejscowej cerkwi i składał kondolencje na ręce przedstawicieli Związku Inwalidów Polskich.